

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ШЕВЧЕНКО В. М.

**ПЕРЕРОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ В 1861 р. ТА ЙОГО
ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ**

У статті висвітлюється роль реформи 1861 року, внаслідок якої в Російській імперії було здійснено перерозподіл земельної власності між дворянами та представниками інших верств населення, зокрема селянства. Завдяки перерозподілу земельної власності відкрилися широкі перспективи для успішного розвитку ринково-поземельних відносин і формування земельного ринку в Україні. Проаналізовано законодавчі акти, які стосувалися влаштування поземельного українського кріпосного селянства. Розкрито питання про поземельне влаштування колишніх поміщицьких та дворових селян. Сформульовані причини тривалого зволікання з підписанням уставних грамот та динаміка їх впровадження в дев'яти українських губерніях.

Однією із найважливіших подій ХІХ ст. у житті народів Російської імперії стало скасування кріпосного права. Конкретна підготовка відповідної реформи набула реальних рис після ганебної поразки у Кримській війні, що означала втрату царизмом політичного впливу в Європі. “Після неї прозрів багато хто, у тому числі й цар” [1, с. 383].

Важливим етапом на шляху до підготовки скасування кріпосного права стало підписання Паризького миру, який підбив підсумки невдалої для Росії Кримської війни. Вже у виданому з цього приводу Маніфесті 19 березня 1856 р. містилась перша обережна обіцянка реформ, закріплена згодом і конкретизована під час зустрічі Олександра ІІ із предводителями дворянства 30 березня 1856 р. у Москві. Розмови про це відновилися під час коронації Олександра ІІ у липні 1856 р. А вже 20 листопада того ж року він підписав рескрипт на ім'я віленського губернатора В. Назимова, в якому виклав попередній проект урядової програми щодо скасування кріпосного права. Згодом на початку 1857 р. для її реалізації було утворено спеціальний комітет (із січня 1858 р. він почав іменуватися Головним), який прийняв на себе функції по безпосередній підготовці реформи. В березні 1859 р. при Головному комітеті почали діяти дві редакційні комісії, які опрацьовували відповідну інформацію, надіслану створеними роком раніше місцевими дворянськими комітетами. Обговорення на місцях численних проектів звільнення селян було дуже жвавим і загалом тривало кілька років. Зрештою, ця величезна за обсягом робота завершилась у середині жовтня 1860 р. і протягом 28 січня - 17 лютого 1861 р. всі майбутні законодавчі акти реформи були розглянуті й затверджені Головним комітетом. 19 лютого 1861 р. Олександр ІІ підписав складений митрополитом Філаретом “Маніфест” та інші законодавчі акти, затверджені Головним комітетом. Сама церемонія підписання їх імператором, як засвідчує у своєму щоденнику присутній при цьому великий князь Костянтин Миколайович, пройшла досить буденно.

Шевченко Віктор Миколайович - доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління

“Після сніданку, - писав один з членів імператорської родини, - всі розійшлися, а я залишився, щоб подивитися, як Сашко підпише Маніфест... Спершу він його голосно прочитав і перехрестившись, підписав, а я його засипав піском. Потім протягом дня він підписав і решту “Положень”... З цього дня, таким чином, починається нова історія, нова епоха Росії. Дай Боже, щоб це сприяло її величі...” [2, с. 306]. Так, це була дійсно епохальна подія, яка суттєво вплинула на подальше життя народів, що заселяли неосяжну Російську імперію. Незважаючи на всі недоліки першої великої селянської реформи, про які в історичній літературі написано досить багато, вона звільнила від кріпацтва близько 23 млн. селян, або більше ніж 32,1% населення імперії [3, с. 170]. Понад 2,5 млн. колишніх поміщицьких селян, враховуючи дворових, яких відпускали на волю без польової землі, були звільнені в межах дев’яти українських губерній.

Найважливішим для даного дослідження є питання про поземельне влаштування колишніх поміщицьких селян. Для українських земель воно регламентувалося рядом місцевих положень, які конкретизували визначений “Маніфестом” порядок і характер здійснення цього важливого заходу. Зокрема, на райони переважання общинної форми селянського землекористування, а до таких належали 29 великоросійських, дві білоруські та українські - Катеринославська, Таврійська, Херсонська й частково Харківська губернії, поширювалась дія “Местного Положення о поземельном устройстве крестьян, водворённых на помещичьих землях в губерниях великороссийских, новороссийских и белорусских” [4, с. 253-311]. Усю цю місцевість було поділено на три смуги - нечорноземну, чорноземну і степову, які в свою чергу поділялися на кілька смуг, і для них визначалися конкретні норми та розміри земельних наділів [4, с. 257].

Для першої та другої місцевостей встановлювалися вищий і нижчий душевий наділ, причому розмір другого не мав перевищувати третину вищого наділу [4, с. 258]. Для третьої, степової, місцевості встановлювався єдиний указний наділ [4, с. 260], розміри якого різнилися залежно від семи смуг, на які цю місцевість було поділено. Оскільки Харківська губернія опинилася у другій місцевості, яка в свою чергу поділялася на чотири смуги, розміри вищого і нижчого душевих наділів тут встановлювалися такі:

Таблиця 1

Розміри душевого наділу для селян Харківської губ., встановлені “Местным Положением о поземельном устройстве крестьян, водворённых на помещичьих землях в губерниях великороссийских, новороссийских и белорусских” [5, с. 153-154]

Смуги	Повіти	Душові наділи (в дес.)	
		Вищі	Нижчі
1.	Охтирський, Богодухівський, Валківський, Лебединський, Сумський, Харківський	3,00	1,00
2.	Вовчанський	3,50	1,17
3.	Зміївський, Ізюмський	4,00	1,30
4.	Куп’янський, Старобільський	4,50	1,50

Для трьох південноукраїнських губерній, які потрапили до третьої місцевості й були розбиті на сім смуг, розміри душевого наділу відображені в таблиці 2 і засвідчують наявність ще більшого розмаїття душевих наділів, ніж це було зафіксовано, як показано вище, у Харківській губернії. Загалом же для губерній України, які потрапили під дію даного місцевого положення, для Харківської встановлювались вищій і нижчий наділи - в межах 3 - 4,5 дес. і 1,5 дес. відповідно. Указний наділ для трьох південних губерній становив 3 - 6,5 дес. на ревільку душу (таблиця 2).

Таблиця 2
Розміри указного наділу для губерній Південної України

Смуги	Повіти, губернії	Указний наділ на ревільку душу (в дес.)
1.	Част. Сімферопольського і Феодосійського (Таврійська губ.); част. Одеського, Херсонського (Херсонська губ.)	3,0
2.	Пн. Олександрійського (Херсонська губ.)	3,5
3.	Пн. Олександрівського, Бахмутський, Верхньодніпровський, Катеринославський, Новомосковський, Павлоградський, Слов'яносербський (Катеринославська губ.); Пн. Ананіївського (Херсонська губ.)	4,0
4.	Пд. Олександрівського (Катеринославська губ.); Пд. Олександрійського (Херсонська губ.)	4,5
5.	Бердянський (Таврійська губ.); Пд. Ананіївського (Херсонська губ.)	5,0
6.	Част. Одеського і Херсонського (Херсонська губ.)	5,5
7.	Дніпровський, Євпаторійський, Мелітопольський, Перекопський, част. Сімферопольського та Феодосійського (Таврійська губ.)	6,5

Навпаки, в межах Лівобережної та Слобідської України, де переважало подвірне селянське землеволодіння і спостерігався вкрай нерівномірний розподіл дореформених земельних наділів між тяглими (заможними), пішми (біднішими) та іншими категоріями залежного селянства, поземельне влаштування звільнених селян мало здійснюватись дещо інакше. Для цього було розроблено окреме "Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворённых на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской" [6, с. 243-292]. Хоча, як і на Півдні України, воно поділяло територію лівобережних та слобідської губерній на окремі "місцевості", проте встановлювались на них не вищій - нижчий та указний наділи, а вищій садибний та вищій польовий земельні душеві наділи. Це наочно демонструє запропонована нижче таблиця 3.

Нарешті, для Правобережної України було підготовлено спеціальне "Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворённых на помещичьих землях, в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской" [6, с. 295-340]. Воно, як і попередні місцеві положення, певною мірою враховувало специфіку даного району. Остання полягала, по-перше, у наявності великого фільваркового землеволодіння поміщиків, по-друге, у

переважанні подвірної форми селянського надільного землекористування і, по-третє, що було особливо важливим, в наявності у більшості кріпосного селянства інвентарних наділів.

Таблиця 3
Розміри вищого польового та вищого садибного душових наділів
для селян Лівобережної та Слобідської України [5, с. 163-164]

Губернія	Місцевість	Повіти	Наділи (в дес.)	
			Польовий	Садибний
1	2	3	4	5
чernihівська	1.	Конотопський, част. Борзенського, Ніжинського, Козелецького	4,00	2,75
	2.	Част. Борзенського, Ніжинського, Козелецького; Глухівський, Кролевецький, Городнянський, Сосницький, Новгород-Сіверський, Стародубський, Чернігівський, Остерський	6,00	4,00
	3.	Мглинський, Суразький, Новозибківський	7,00	4,50
олтавська	1.	Всі, крім Костянтиноградського	4,00	2,75
	2.	Костянтиноградський	5,00	3,50
арківська	1.	Охтирський, Богодухівський, Валківський, Лебединський, Сумський, Харківський	4,00	3,00
	2.	Вовчанський	5,00	3,50
	3.	Зміївський, Ізюмський	6,00	4,00
	4.	Куп'янський, Старобільський	7,00	4,50

Як відомо, побоюючись наростання антикріпосницьких настроїв серед селянства Правобережної України, у середовищі якого переважало саме кріпосне населення, протягом 1847 - 1848 рр. уряд вдався до проведення тут "інвентарної реформи". У травні 1847 р. урядом були затверджені й опубліковані "інвентарні правила", які закріпили за селянськими господарствами до цього належну їх господарям землю. І хоча, як це відзначають авторитетні українські дослідники проблеми [7, с. 83; 8, с. 15], такої землі виявилось вдвічі менше за ту, яка належала поміщикам, такі урядові заходи помітно зміцнили селянські господарства економічно. Тож, зважаючи на це, а також на помітний вплив, який мали серед місцевих селян діячі польського та західноукраїнського національно-визвольних рухів, укладачами й редакторами відповідного місцевого положення завбачливо було вирішено залишити звільненому селянству його інвентарні наділи, що й було закріплено у статті 3-й положення [6, с. 295; 9, с. 120]. Виходячи з цього, для всіх дев'яти "місцевостей", на які було поділено три правобережні губернії, встановлювались такі розміри пішого польового наділу [5, с. 169]:

- місцевість 1-2 - до 4,5 дес. на ревізку душу;
- місцевість 3 - 4,5 - 5,5 дес.;
- місцевість 4 - 5,5 - 6,0 дес.;
- місцевість 5 - 6,0 - 7,0 дес.;

- місцевість 6 - 7,0 - 7,5 дес.;
- місцевість 7-8 - 7,5 - 9,5 дес.;
- місцевість 9 - понад 9,5 дес. на ревізку душу.

Отже, норми душових наділів польової землі, яку селяни мали протягом певного часу викупити за згодою поміщика, загалом встановлювались у розмірі 3 - 6,5 дес. для південних губерній України, у розмірі 3 - 4,5 дес. - для Лівобережжя й 4,5 - 9,5 дес. і більше - для Правобережної України. При цьому селянські наділи не могли перевищувати розмір селянського землекористування до реформи 1861 р. А якщо таке траплялося, то надлишок землі переходив у власність поміщика. Виняток становили правобережні губернії, де вже у ході реалізації законодавчих актів реформи, під впливом чергового польського національно-визвольного повстання 1863 р., селянські наділи були навіть збільшені на 18% [10, с. 29; 11, с. 31].

Право отримати надільну землю надавалося також частині дворових та частині селян, які належали дрібномаєтним поміщикам, що регламентувалося окремими законодавчими актами. Для перших було розроблене спеціальне “Положение об устройстве дворовых людей, вышедших из крепостной зависимости” [4, с. 106-113]. Як відомо, дворовими називали тих кріпосних селян, які не були задіяні на польових роботах, не мали власного господарства, а працювали у дворі поміщика, перебуваючи на його утриманні. Згодом, з посиленням кріпосницької експлуатації, у дворіві почали записувати селян, яких переводили на “місячину”, тобто на утримання їх поміщиком при постійному використанні на польових роботах. Це призвело до різкого зростання чисельності дворових. Лише 2 березня 1858 р. було видано указ про заборону переведення селян у дворові подібним чином. Саме на це звертає увагу стаття 6 “Прав дворовых людей, які вийшли з кріпосної залежності”. В ній, зокрема, сказано: “Права на участие в пользовании полевым наделом на одинаковом с крестьянами основании предоставляется только тем из дворовых людей, которые до обнародования указа 2-го марта 1858 года сами лично пользовались полевым наделом или, по поступлению к помещику в услужение либо в хозяйственную должность, не переставали пользоваться наделом или же нести издельную повинность при обработке пахотных полей” [4, с. 107].

Аналогічну можливість отримати земельний наділ отримували й ті кріпосні селяни, які належали дрібномаєтним поміщикам. Порядок їхнього звільнення й наступного влаштування обумовлювався “Дополнительным Правилom об устройстве крестьян, водворённых в имениях мелкопоместных владельцев, и о пособии сим владельцам” [4, с. 343-348]. Стаття 3-я додаткових правил надавала кріпосним селянам маломаєтних поміщиків право на отримання у постійне користування за встановлені повинності садибну та польову землю в межах, окреслених відповідними місцевими положеннями [4, с. 343]. Але це стосувалося лише тих селян, які мали дореформенне надільне землекористування. Тих же, які такої землі не мали, поміщики отримували право звільняти без відповідних земельних наділів.

Отже, як засвідчує проведений вище стислий аналіз законодавчих актів, які стосувалися безпосереднього влаштування, і перш за все поземельного, українського кріпосного селянства, його порядок був надзвичайно різноманітним. Але, як відзначалося вище, з моменту підписання Олександром II “Маніфесту” та інших документів про реформу встановлювався

єдиний для всіх категорій поміщицьких селян дворічний період до 19 лютого 1863 р., протягом якого останні продовжували залишатися фактично в тій же феодальній залежності від колишніх кріпосників. Такий стан речей був продиктований, перш за все, необхідністю складання і введення в дію уставних грамот - основних документів, які фіксували переведення селян на викуп і склалися шляхом домовленості між поміщиком і селянами про умови звільнення останніх в кожному окремому маєтку. Підписання уставної грамоти мало означати для селянства припинення його тимчасовозобов'язаного стану по відношенню до своїх колишніх господарів.

Порядок їх складання, затвердження і введення в дію регламентувався у другому відділі "Правил о порядке приведения в действие положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости" [4, с. 220-238]. Тут, зокрема, було чітко визначено, що протягом року від дня отримання на місцях текстів законодавчих актів поміщики мали скласти уставні грамоти по своїх маєтках і подати їх повітовим предводителям дворянства для розгляду і перевірки. А впродовж двох років вони мали набути чинності остаточно [4, с. 225]. Якщо ж поміщик у вказаний термін уставної грамоти не подавав на розгляд предводителю дворянства, то її складанням мав займатися мировий посередник [4, с. 226]. А термін остаточного її введення в дію лишався той самий - два роки. Відразу ж зазначимо, що більшість поміщиків сумлінно поставилися до виконання цієї вимоги. За повідомленням міністра внутрішніх справ П. Валуєва вже на 1 січня 1863 р. в дев'яти українських губерніях було введено в дію 11804 уставні грамоти, які загалом охопили 1751744 рев. душ., або 75,4% усіх ревських душ кріпосного населення України [12, с. 285]. По окремих губерніях ці показники розподілялись так:

Таблиця 4
Введення в дію уставних грамот в Україні на 1 січня 1863 р.

Губернії	Число грамот, введених в дію	Число охоплених ними ревських душ	Загальне число ревських душ кріпосних	% числа ревських душ, щодо яких введено в дію уставні грамоти
Полтавська	2138	192452	255392	75,36
Харківська	1206	136380	173633	78,54
Чернігівська	2271	206491	230772	89,48
Лівобережжя	5615	535323	659797	81,13
Волинська	1013	146357	332134	44,07
Київська	1440	425905	551137	77,28
Подільська	1847	481904	505823	95,27
Правобережжя	4300	1054166	1389094	75,89
Катеринославська	728	74408	127445	58,38
Таврійська	49	4908	16070	30,54
Херсонська	1112	82939	131298	63,17
Південь	1889	162255	274813	59,04
Україна	11804	1751744	2323704	75,39

Дані наведеної таблиці 4 свідчать, що найінтенсивніше уставні грамоти впроваджувалися на Лівобережній Україні, де число охоплених ними ревізьких душ кріпосного селянства складало на 1 січня 1863 р. понад 81%. Далі йшли райони Правобережної (75,9%) та Південної (59,4%) України. Серед окремих губерній найінтенсивніше впроваджувались уставні грамоти в Подільській (95,3%), Чернігівській (89,5%) та Харківській (79,1%). Найнижчими аналогічні показники були у Волинській (44%) і Таврійській (30,5%) губерніях. Радянський історик М. Найдьонов, спираючись на аналіз великої кількості відповідного фактичного матеріалу, дійшов висновку, що головною причиною тривалого непідписання уставних грамот слід вважати “поміщицький саботаж”, тобто масове небажання складати уставні грамоти збоку поміщиків, які таким чином прагнули якомога довше зберігати свою владу над селянами [13, с. 233]. Іншу важливу причину цього явища називає відомий український вчений-аграрник М. Лещенко. “Аналіз численних джерел, - підкреслював Микола Никифорович, - свідчить, що основною, головною причиною повільного оформлення уставних грамот на Україні у другій половині 1861 р., як і у наступний період, було небажання самих селян прийти до угоди з поміщиками” [9, с. 268]. Свій висновок автор підкріплює, як і згадуваний вище М. Найдьонов, численним і яскравим фактичним матеріалом. Так чи інакше, але значна частина уставних грамот у межах дев’яти українських губерній продовжувала залишатися не підписаною і після завершення відведеного для цього дворічного терміну.

Таким, в узагальненому вигляді, мало бути поземельне влаштування колишніх поміщицьких селян на українських землях, передбачене документами про скасування кріпосницького права. Його принципи згодом були покладені в основу реформування удільного (1863 р.) та державного (1866 р.) селянства. Тим самим в ході скасування кріпосного права й здійснення реформ 1861, 1863 і 1866 років селянство Російської імперії виявилось підігнаним під фактично єдину систему оподаткування та сплати викупних платежів за надану їм землю. На основі законодавчих актів трьох згаданих вище реформ, і в першу чергу реформи 1861 р., в імперії було здійснено черговий перерозподіл земельної власності між дворянами та представниками інших верств населення, зокрема селянством. Все це повною мірою стосувалося й дев’яти українських губерній. В ході перерозподілу земельного фонду України, який складав 44,1 млн. дес., протягом першої половини 60-х років XIX ст. в руках українського селянства опинилося 20,1 млн. дес., що склало 45,7% всього українського земельного фонду; у власності дворян залишилося 20,6 млн. дес. (46,6%), ще 3,4 млн. дес. (7,7%) продовжувало перебувати у власності церкви та держави [14, с. 111]. Так було покладено початок переходу від станового до безстанового землеволодіння, що відкривало непогані перспективи для успішного розвитку ринково-поземельних відносин і формування земельного ринку в Україні.

1. История России. С начала XVIII до конца XIX века / отв. ред. чл.-корр. РАН А.Н. Сахаров. - М., 2000. - 544 с.

2. 1857 - 1861: Переписка Императора Александра II с Великим Князем Константином Николаевичем. Дневник Великого Князя Константина Николаевича / сост. Л.Г. Захарова, Л.И. Тютюнник. - М.: “Терра”, 1994. - 384 с.

3. Махун С. Тяжелый крест реформатора / Сергей Махун // Две Руси / под общ. ред. Л. Шешинной. - К.: АОЗТ "Украинская пресс. группа", 2004. - С. 168-172.
4. Российское законодательство X - XX веков: [в девяти томах]. - Т. 7: Документы крестьянской реформы / под общ. ред. проф. И.О. Чистякова. - М.: Юрид. лит., 1989. - 431 с.
5. Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. - К.: Изд-во АН УССР, 1961. - 428 с.
6. Крестьянская реформа в России 1861 года: Сборник законодательных актов. - М.: Госюриздат, 1954. - 500 с.
7. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О. Гуржій. - К.: Держполітвидав УРСР, 1954. - 451 с.
8. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 - 90-ті роки XIX ст.) / В.П. Теплицький. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. - 307 с.
9. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.) / Н.Н. Лещенко. - К.: Изд-во АН УССР, 1959. - 523 с.
10. Панченко П.П. Аграрна історія України: підручник / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. - Вид. 2-ге, оновлене. - К.: "Знання", КОО, 2000. - 342 с.
11. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму / М.Н. Лещенко. - К.: Наук. думка, 1970. - 304 с.
12. Отмена крепостного права: Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы. 1861 - 1862. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. - 311 с.
13. Найдёнов М.Е. Класовая борьба в пореформенной деревне (1861 - 1863 гг.) / М.Е. Найдёнов. - М.: Госполитиздат, 1955. - 328 с.
14. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX - початку XX ст. / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. - 2006. - №4. - С. 111-119.

Шевченко В. Н.

Перераспределение земельного фонда в 1861 году и его влияние на формирование земельного рынка в Украине

В статье освещается роль реформы 1861 года, в результате которой в Российской империи произошло перераспределение земельной собственности между дворянами и представителями других сословий, а именно крестьянства. Благодаря перераспределению земельной собственности открылись широкие перспективы для успешного развития и формирования земельного рынка в Украине. Проанализированы законодательные акты, которые касались вопросов поземельного обустройства украинского крепостного крестьянства. Раскрыт вопрос о поземельном обустройстве бывших помещичьих и дворовых крестьян. Сформулированы причины затягивания процесса подписания уставных грамот и динамика их внедрения по девяти украинским губерниям.

Shevchenko V. M.

The redistribution of the land fund in 1861 and its influence on formation the land market in Ukraine

The role of the reform 1861 was elucidated by the auther as the result of which the redistribution of land property had been realized in Russian empire between nobles and representatives of other sections of the population and the peasantry was among their number. Thanks to the redistribution of land property wide perspectives opened for successful development land market relations and for forming land market in Ukraine. Legislative acts were analysed which concerned arranging ukrainian land serf peasantry. The question about land arranging ex-landowners and court-yard peasantry had been exposed. Causes had been formulated of long-term nonsigning statutes deeds and dynamics of their inculcation in nine ukrainian regions.

Отримано 14.11.2012.